

Critical Discourse Analysis of the Representation of Resurrection in the Qur'an and Nahj al-Balagha and Its Role in Constructing Political Legitimacy

Mansoureh Shirzadi*, **Mohammad Hossein Sharafzadeh****

Zahra Rastegar Haghghi Shirazi***

Abstract

This study employs Norman Fairclough's model of critical discourse analysis to examine how the concept of resurrection is represented in the Qur'an and Nahj al-Balagha, focusing on its ideological and political functions. The primary research question investigates how resurrection is used as a discursive mechanism to shape social order, moral power, and political legitimacy in Qur'anic and Alavid discourses. Using a qualitative method, the study analyzes selected verses and sermons on resurrection across descriptive and explanatory levels. Findings reveal that the Qur'an emphasizes divine authority and individual discipline through vivid imagery and assertive language, while Nahj al-Balagha links resurrection to political ethics and social responsibility. Ultimately, both texts utilize the discourse of resurrection not merely as a theological tenet but as a tool for legitimizing moral and political authority in Islamic societies.

Keywords: Critical Discourse Analysis, Resurrection, Representation, Qur'an, Nahj al-Balagha, Norman Fairclough, Political Legitimacy.

* Ph.D. Candidate of General Linguistics, Marvdasht Branch, Islamic Azad University, Marvdasht, Iran, mansoorehshirzadi52@yahoo.com

** Assistant Professor, Department of Linguistics, Marvdasht Branch, Islamic Azad University, Marvdasht, Iran (Corresponding Author), mansoorehshirzadi52@yahoo.com

*** Assistant Professor, Department of English, Marvdasht Branch, Islamic Azad University, Marvdasht, Iran, zrastegar@gmail.com

Date received: 07/05/2025, Date of acceptance: 20/05/2025

Introduction

Critical Discourse Analysis (CDA) is an interdisciplinary method that focuses on the interplay between language, power, and ideology. As articulated by Norman Fairclough, CDA views language as a form of social practice that both reflects and reproduces power structures. Within this framework, religious texts can be analyzed not merely for their theological content but for their role in shaping social and political norms. The Qur'an and Nahj al-Balagha are foundational texts in Islamic discourse, both emphasizing resurrection (Ma'ad) as a core tenet. This study seeks to analyze the discourse surrounding resurrection in these texts to understand its role in shaping political legitimacy and moral authority.

Materials & Methods

This research is qualitative and utilizes Fairclough's three-dimensional model of CDA: description, interpretation, and explanation. However, the focus is mainly on interpretation and explanation, as the fixed linguistic structure of sacred texts limits the descriptive layer. Selected verses from the Qur'an and sermons from Nahj al-Balagha that discuss resurrection were analyzed. The Qur'anic discourse emphasizes certainty, divine omnipotence, and the inevitability of accountability through vivid imagery and syntactic techniques such as passive voice and oath structures. Nahj al-Balagha, conversely, employs rhetorical reasoning and moral exhortation to associate resurrection with political conduct and leadership ethics.

Discussion & Result

The Qur'anic discourse on resurrection responds directly to the denial of the afterlife in pre-Islamic Arabia. It frames resurrection not only as a divine promise but as a mechanism to discipline belief and behavior. Verses such as "La uqsimu bi-yawm al-qiyama" (Q75:1) and "Innama tu'adoona la-sadiq" (Q51:5) illustrate how divine authority is reinforced through linguistic structures like oaths and imperative mood, establishing fear and awe to prompt social conformity. Nahj al-Balagha adapts this discourse for a different sociopolitical context. Imam Ali (A) uses the concept of resurrection as a moral compass for rulers and the public. In his letter to Malik Ashtar (Letter 53), resurrection is invoked to reinforce accountability and justice. Imam Ali repeatedly warns that every ruler will be held responsible before God. In various sermons, resurrection is described through powerful imagery to shake complacency and revive collective conscience. This form of discourse transitions the

concept of resurrection from a metaphysical doctrine to a political instrument. At the explanatory level, the discourse of resurrection operates as a tool for ideological reproduction. In the Qur'an, it establishes a moral order in response to jahiliyyah beliefs that negated accountability and ethical living. In Nahj al-Balagha, it is mobilized to challenge corrupt power structures and establish a new order based on divine justice and human responsibility. Through this lens, resurrection becomes a discursive resource for constructing political legitimacy: rulers are not answerable to tribal custom or personal will but to a higher, divine accountability. A comparative table in the study reveals that while the Qur'an targets polytheists and deniers of resurrection, Nahj al-Balagha addresses believers whose practical conduct undermines their professed beliefs. The Qur'anic text emphasizes the necessity of belief; the Alavid text emphasizes the consequences of ethical and political conduct under that belief. Both, however, align in presenting resurrection as a mechanism to discipline, warn, and structure social behavior.

Conclusion

This study demonstrates that the discourse of resurrection in the Qur'an and Nahj al-Balagha transcends its theological dimension to serve as a framework for social order and political legitimacy. In the Qur'an, resurrection is a response to disbelief and a call to divine justice; in Nahj al-Balagha, it becomes a rhetorical tool to foster ethical governance, social justice, and accountability. The use of linguistic strategies, intertextual references, and socio-political framing in both texts reveals that religious discourse in Islam is deeply intertwined with the management of power. By applying Fairclough's CDA model, the study illustrates how sacred language is deployed not only to inspire belief but to establish ideological hegemony, reinforce ethical conduct, and regulate authority. The discourse of resurrection, therefore, is not merely about the afterlife but about life, governance, and justice in the here and now.

Bibliography

- Ali, A. Y. (2006). *The Meaning of the Holy Qur'an*. Maryland: Amana Publications
- Arkoun, M. (2002). *The unthought in contemporary Islamic thought* (p. 13). London: Saqi Books.
- Bashir, H. (2020). *An operational method of discourse analysis*. Tehran: Soroush Publications. {In Persian}
- Delshad Tehrani, M. (2016). *Interpretation of Nahj al-Balagha*. Tehran: SAMT Publications. {In Persian}

- Esack, F. (2002). *The Qur'an: a short introduction*. Oneworld.
- Fairclough, N. (2000). *Critical discourse analysis* (Translated to Persian). Tehran: Media Studies and Research Center. {In Persian}
- Ghahramani, A., & Bidar, F. (2019). Critical discourse analysis in Nahj al-Balagha based on Norman Fairclough's theory (Case study: Imam Ali's sermons in the Kharijites crisis). *Imamiyya Research Journal*, 5(9), 175–198. {In Persian}
- Jafari Tabrizi, M. (1997). *Translation and interpretation of Nahj al-Balagha: Sermon 87* (Vol. 14). Tehran: Islamic Culture Publishing Office. {In Persian}
- Karimkhani, H. (2005). On the shore of Nahj al-Balagha: Resurrection in Nahj al-Balagha. *Golbarg Journal*, 66, September 2005. {In Persian}
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-e Nemouneh* (Vol. 16). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. {In Persian}
- Momeni, M. (2016). Critical discourse analysis of Surah Yusuf based on Fairclough's model. *Fourth International Conference on Applied Research in Language Studies*, Tehran: Nikan Higher Institute. {In Persian}
- Motahhari, M. (2006). *Ma'ad (Resurrection)*. Tehran: Sadra Publications. {In Persian}
- Salihi, S. (n.d.). *Nahj al-Balagha*, Letter 53. In: *Shi'a Imamiyya Reference Texts*. {In Persian}
- Sayyid Razi, S. (2000). *Nahj al-Balagha* (M. Dashti, Trans.). Qom: Ma'ruf Publications. {In Persian}
- Tabataba'i, S. M. H. (1996 A.H.). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers. {In Persian}
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*.
- Yarmohammadi, L. (2004). *Common and critical discourse analysis*. Tehran: Hermes Publications. {In Persian}

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در قرآن و نهج البلاغه و نقش آن در تولید مشروعیت سیاسی

منصوره شیرزادی*

محمدحسین شرفزاده**، زهرا رستگار حقیقی شیرازی***

چکیده

این پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب نظری تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، به بررسی چگونگی بازنمایی قیامت در قرآن و نهج البلاغه و نقش آن در شکل‌دهی به مشروعیت سیاسی می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق، تحلیل سازوکارهای زبانی و گفتمانی‌ای است که از طریق آن‌ها، مفهوم قیامت به‌عنوان ابزاری برای القای نظم اجتماعی، اعمال قدرت معنوی و مشروعیت‌بخشی به ساختارهای سیاسی و اخلاقی در گفتمان قرآنی و علوی بازنمایی می‌شود. روش پژوهش کیفی و مبتنی بر تحلیل متون در دو سطح توصیفی و تبیینی است. داده‌ها شامل آیاتی از قرآن و گزیده‌هایی از خطبه‌های نهج البلاغه است که به موضوع معاد و قیامت می‌پردازند. یافته‌ها نشان می‌دهد که قرآن با تأکید بر حتمیت، تصویرسازی‌های هشداردهنده و وعده/وعید، از قیامت به‌عنوان ابزاری برای انضباط‌بخشی فردی و تقویت تبعیت از فرمان الهی بهره می‌گیرد؛ در حالی که در نهج البلاغه، این مفهوم در پیوند با اخلاق سیاسی و مسئولیت اجتماعی مطرح شده و به‌طور مستقیم به نهادهای قدرت و عدالت سیاسی مرتبط می‌شود. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که قیامت در هر دو

* دانشجوی دکتری زبان‌شناسی همگانی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران،
mansoorehshirzadi52@yahoo.com

** استادیار گروه زبان‌شناسی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران (نویسنده مسئول)،
h.sharafzadeh@gmail.com

*** استادیار گروه زبان انگلیسی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران،
zrastegar@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰

گفتمان، علاوه بر کارکرد دینی، کارکردی ایدئولوژیک در تثبیت نظم مشروع سیاسی نیز دارد.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان انتقادی، قیامت، بازنمایی، قرآن، نهج البلاغه، نورمن فرکلاف، مشروعیت سیاسی.

۱. مقدمه

تحلیل گفتمان انتقادی حوزه‌ای میان‌رشته‌ای است که با تأکید بر رابطه میان زبان، قدرت و ایدئولوژی، به بررسی نحوه بازتولید و تثبیت مفاهیم اجتماعی در متون می‌پردازد. این رویکرد برخلاف رویکردهای توصیفی، بر آن است که گفتمان‌ها حامل گزاره‌هایی طبیعی‌نمایی شده هستند که در واقع برساخته‌هایی ایدئولوژیک‌اند. نورمن فرکلاف، یکی از نظریه‌پردازان اصلی این حوزه، زبان را کنشی اجتماعی می‌داند که در آن ساختارهای قدرت، معنا و سلطه به‌طور ضمنی بازتولید می‌شوند. بر این اساس، تحلیل گفتمان انتقادی می‌کوشد نشان دهد که چگونه زبان دینی نیز می‌تواند در ساختارهای مشروعیت‌بخش اجتماعی و سیاسی ایفای نقش کند. قیامت و معاد به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین الهیات اسلامی، جایگاهی محوری در قرآن و نهج البلاغه دارند. این مفاهیم علاوه بر کارکردهای اخروی، نقش قابل توجهی در نظم‌بخشی رفتاری، تولید هنجارهای اخلاقی، و نیز مشروعیت‌بخشی به نهادهای قدرت دینی و سیاسی ایفا می‌کنند. به همین دلیل، تحلیل گفتمان قیامت می‌تواند نگاهی نو به کارکردهای ایدئولوژیک این مفهوم در متون دینی ارائه دهد. اگرچه پژوهش‌هایی در زمینه تحلیل گفتمان دینی با استفاده از مدل فرکلاف صورت گرفته است، اغلب این مطالعات یا به یک متن خاص محدود بوده‌اند یا به وجوه صرفاً معنایی و اخلاقی پرداخته‌اند. آنچه در این تحقیق مورد توجه است، بررسی تطبیقی بازنمایی قیامت در دو گفتمان قرآنی و علوی از منظر قدرت، نظم و مشروعیت سیاسی است. این پژوهش با تمرکز بر دو سطح تفسیر و تبیین در مدل سه‌لایه‌ای فرکلاف، به بررسی نحوه پیوند مفاهیم دینی با بافت‌های اجتماعی و ساختارهای مشروعیت‌بخش می‌پردازد. هدف آن است که نشان داده شود چگونه قیامت، فراتر از یک آموزه صرفاً الهیاتی، در فرآیند بازتولید قدرت و مشروعیت سیاسی در گفتمان اسلامی ایفای نقش می‌کند.

۲. پیشینه تحقیق

قهرمانی و بیدار (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل گفتمان انتقادی در نهج البلاغه براساس تئوری نورمن فرکلاف»، به بررسی خطبه‌های امام علی (ع) در جریان فتنه خوارج پرداخته‌اند. نویسندگان با استفاده از سه سطح تحلیل فرکلاف (توصیف، تفسیر و تبیین)، نشان داده‌اند که چگونه امام علی از زبان برای مدیریت بحران، بازتعریف مشروعیت سیاسی، و تقابل با گفتمان انحرافی خوارج استفاده کرده است. این پژوهش نقش زبان دینی در تثبیت نظم اجتماعی و قدرت مشروع را برجسته می‌سازد.

مومنی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «بررسی تحلیل گفتمان انتقادی سوره یوسف بر اساس الگوی فرکلاف»، تلاش کرده است ساختارهای گفتمانی نهفته در روایت قرآنی یوسف را تحلیل کند. وی در این مطالعه، آیات کلیدی سوره یوسف را از منظر ساختار زبانی، روابط قدرت، و سازوکارهای ایدئولوژیک مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های مقاله حاکی از آن است که زبان قرآن، همزمان با روایت‌گری، حامل سازه‌هایی معنایی است که جهت‌دهی اخلاقی و اجتماعی دارند و درک تازه‌ای از گفتمان دینی ارائه می‌دهند.

یوسفی و رضایی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل انتقادی گفتمان قدرت در خطبه‌های نهج البلاغه»، با اتکا به مدل نورمن فرکلاف، به بررسی نحوه بازنمایی قدرت در خطبه‌های امام علی پرداخته‌اند. آنان با تحلیل داده‌های زبانی در سه سطح، نشان داده‌اند که امام با بهره‌گیری از سبک خطابه‌ای و استدلالی، قدرت را بر مبنای عدالت و تقوا مشروعیت می‌بخشد. این مقاله، نقش زبان را در شکل‌گیری نظم سیاسی در نهج البلاغه برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که گفتمان علوی با کارکرد اصلاح‌گرایانه تنظیم شده است.

یوسف علی (۲۰۰۶) در اثر کلاسیک خود با عنوان «معنای قرآن مجید»، تفسیری معنوی، زبانی و اخلاقی از قرآن ارائه می‌دهد. او با بهره‌گیری از ترجمه‌های دقیق و تفسیرهای فقهی و فلسفی، نشان می‌دهد که مفاهیمی مانند قیامت چگونه در نظم اخلاقی و اجتماعی مسلمانان نقش مرکزی دارند. این اثر منبعی مهم برای پژوهش‌های گفتمان‌محور در زمینه قرآن به شمار می‌رود.

آرکون (۲۰۰۲) در «اندیشه‌ناشده در تفکر اسلامی معاصر» تلاش می‌کند به نقد سنتی‌نگری در الهیات اسلامی بپردازد و ضرورت بهره‌گیری از رویکردهای میان‌رشته‌ای همچون تحلیل گفتمان را برجسته کند. او معتقد است که بسیاری از مفاهیم دینی، از جمله

معاد، باید در بسترهای فرهنگی، سیاسی و معرفت‌شناختی بازاندیشی شوند. اثر او زمینه‌ساز پیوند تحلیل گفتمان با الهیات اسلامی مدرن است.

ون دایک (۱۳۹۸) در کتابی با عنوان «ایدئولوژی: رویکردی میان‌رشته‌ای» به بررسی نقش ایدئولوژی در شکل‌دهی به گفتمان‌ها پرداخته است. او با تأکید بر تعامل زبان، قدرت و شناخت اجتماعی، ایدئولوژی را ساختاری دانسته که در و از طریق گفتمان بازتولید می‌شود. این کتاب زیربنای مهمی برای تحلیل گفتمان‌های دینی فراهم می‌آورد و توضیح می‌دهد چگونه باورهای اعتقادی می‌توانند در قالب‌های زبانی تثبیت شده و به تنظیم نظم اجتماعی و سیاسی کمک کنند.

۳. نوآوری تحقیق

با توجه به پیشینه‌های موجود، می‌توان گفت که اکثر مطالعات پیشین با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی در دو مسیر اصلی حرکت کرده‌اند: یا بر متون خاص و منفرد (مانند سوره یوسف در قرآن یا خطبه خاصی از نهج البلاغه) تمرکز داشته‌اند (مانند مومنی، ۱۳۹۵؛ قهرمانی و بیدار، ۱۳۹۸)، یا در چارچوب بازنمایی قدرت دینی و اخلاقی، صرفاً به توصیف و تفسیر سبک بیانی پرداخته‌اند (یوسفی و رضایی، ۱۳۹۳). همچنین در تفسیرهای کلاسیک مانند اثر یوسف علی (۲۰۰۶)، توجه اصلی به معنای اخلاقی و عرفانی معاد معطوف بوده است و نه بررسی کارکردهای آن در ساختار قدرت سیاسی و مشروعیت‌بخشی. آرکون (۲۰۰۲) نیز گرچه نقدی روش‌شناختی به سنت الهیات اسلامی دارد و بر لزوم بازخوانی مفاهیم دینی در بسترهای اجتماعی و معرفتی تأکید می‌کند، اما تحلیل‌های او بیشتر نظری است و کمتر وارد تحلیل عملی متون دینی می‌شود.

در این میان، نوآوری اصلی پژوهش حاضر در چند محور متمایز خلاصه می‌شود:

۱. رویکرد تطبیقی میان دو متن مرجع دینی (قرآن و نهج البلاغه)، که در مطالعات پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ بیشتر آثار موجود به تحلیل یک متن محدود بوده‌اند.

۲. تمرکز خاص بر مفهوم قیامت و معاد نه به‌عنوان آموزه‌ای صرفاً الهیاتی، بلکه به‌عنوان ابزاری گفتمانی برای مشروعیت‌بخشی سیاسی و تنظیم قدرت اجتماعی؛ وجهی که در سایر پژوهش‌ها نادیده گرفته شده است.

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در ... (منصوره شیرزادی و دیگران) ۱۶۳

۳. بهره‌گیری از مدل سه‌سطحی فرکلاف (توصیف، تفسیر، تبیین) برای بررسی لایه‌های بلاغی، زمینه‌ای و ایدئولوژیک متون؛ برخلاف برخی مطالعات که یا فقط تفسیر کرده‌اند یا سطح توصیف را کنار گذاشته‌اند.

۴. پیوند دادن تحلیل گفتمان دینی با مفاهیم کلیدی در علوم سیاسی مانند عدالت، نظم، و پاسخگویی قدرت؛ به‌ویژه با تأکید بر جایگاه قیامت در نهادینه‌سازی مشروعیت در جامعه اسلامی صدر اسلام.

بنابراین، پژوهش حاضر خلأ موجود در ادبیات میان‌رشته‌ای تحلیل گفتمان دینی را پر کرده و الگویی عملی و منسجم برای فهم کارکردهای گفتمان معاد در ساختار قدرت اسلامی ارائه می‌دهد.

۴. مبانی نظری پژوهش

تحلیل گفتمان ریشه در زبان‌شناسی دارد و از جمله روش‌های کیفی تحقیق است که از آن می‌توان به عنوان ابزاری قدرتمند برای فهم محتوا و ساختار استفاده کرد. در واقع، تحلیل گفتمان، تلاشی در جهت کشف و تبیین ارتباط متن با کارکردهای فکری و اجتماعی آن است (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۱۴۳) که به کشف معنی ظاهری و مستتر جریان‌های گفتمانی منجر می‌شود که در شکل‌های گوناگون زبانی و فرازبانی آشکار می‌شوند (بشیر، ۱۳۹۹: ۱۴).

گفتمان انواع گوناگونی دارد که تحلیل گفتمان انتقادی از مهم‌ترین آنها به شمار می‌رود. فرکلاف در مطالعات اولیه خود، رویکرد خود را در حوزه زبان و گفتمان «تحلیل انتقادی گفتمان» نامید که به واسطه آن، علوم اجتماعی و زبان‌شناسی در یک چارچوب تئوریک و تحلیلی واحد، با یکدیگر جمع شوند و تعامل و دیالوگی در میان آنها ایجاد شود تا نشان دهد که شاخصه‌های زبان‌شناختی و نشانه‌شناختی به طور سیستماتیک با آنچه که در سطوح اجتماعی رخ می‌دهد در ارتباط است (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۱: ۵).

گفتمان انتقادی فرکلاف از سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین برخوردار است. توصیف مرحله‌ای است که به ویژگی‌ها و محتوای ظاهری متن ارتباط دارد. در سطح توصیف، متن بر اساس مشخصه‌های زبان‌شناختی، اعم از ساخت واژه یا صرف، معنا شناسی و تا حدودی کاربردشناسی مورد توصیف واقع می‌شود. در واقع، توصیف پیش‌فرض تفسیر

است. سطح تفسیر با در نظر گرفتن بافت موقعیت و مفاهیم و راهبردهای کاربردشناسی زبان و عوامل بینامتنی به تحلیل متن می‌پردازد (فرکلاف، ۲۰۰۱: ۱۲۵).

سطح تبیین، گفتمان را به عنوان کنش اجتماعی توصیف می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی، به گفتمان جهت می‌بخشند. به تعبیر دیگر، سطح تبیین به توضیح چرایی تولید چنین متنی در آن زبان، در ارتباط با عوامل جامعه‌شناختی، تاریخی، ایدئولوژی، قدرت، قراردادهای فرهنگی اجتماعی جامعه می‌پردازد. مرحله تبیین، متضمن ترسیم چشم‌انداز خاصی درباره دانش زمینه‌ای است که این چشم‌اندازها، مشخصاً به عنوان ایدئولوژی‌های گوناگون قلمداد می‌شوند (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۸).

بنابراین، تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، تلاشی معرفت‌شناسانه و متکی بر روش‌های کیفی در مطالعه متون گوناگون با هدف بازشناسایی چگونگی شکل‌گیری محتوای آنها تحت تأثیر بافت متن، بافت موقعیتی و بافت موضوعی است و می‌توانیم در پرتو شناسایی این ابعاد سه‌گانه به میزان بیشتری از حقیقت موضوع مورد مطالعه دست یافت. در این پژوهش همه آیات قرآن و احادیث موجود در نهج البلاغه مطالعه شد و همه آیات مربوط به معاد جمع‌آوری شد. این آیات مورد مطالعه قرار گرفت و به حوزه‌های متفاوتی در زمینه معاد تقسیم شد. یکی از این دسته آیات، چگونگی وقوع قیامت و رستاخیز انسانها را با آیاتی گفتمان‌مدار بیان کرده است. اینگونه آیات گفتمان‌مدار را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین مورد تحلیل قرار خواهیم داد تا به جواب سوال طرح شده پژوهش دست یابیم.

۱.۴ کاربرد مدل فرکلاف در تحلیل متون دینی

تحلیل گفتمان انتقادی یکی از روش‌های مهم در مطالعه متون دینی است که با بررسی ساختارهای زبانی و نحوه بازنمایی مفاهیم ایدئولوژیک، به تحلیل معنا در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین می‌پردازد. نورمن فرکلاف (Fairclough, 2013c) تأکید دارد که زبان نه تنها یک ابزار ارتباطی، بلکه سازوکاری برای اعمال قدرت و بازتولید ایدئولوژی است. مدل سه‌سطحی او شامل تحلیل ویژگی‌های زبانی متن، ارتباط آن با بافت اجتماعی و بررسی تأثیرات ایدئولوژیک گفتمان بر جامعه است.

در سطح توصیف، ویژگی‌های زبانی متون دینی از جمله انتخاب واژگان، ساختارهای نحوی و سبک بیانی مورد بررسی قرار می‌گیرد. فرکلاف این سطح را مقدمه‌ای بر

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در ... (منصوره شیرزادی و دیگران) ۱۶۵

تحلیل‌های عمیق‌تر می‌داند، زیرا زبان‌شناسی متن نقش اساسی در تبیین چگونگی انتقال معنا دارد. در قرآن کریم، آیات مرتبط با قیامت از جملات کوتاه، کوبنده و افعال مجهول استفاده می‌کنند که نشان از قطعیت وقوع این رویداد دارد (طباطبایی، ۱۳۹۱). در نهج البلاغه نیز، امام علی (ع) با بهره‌گیری از واژگان استعاری و خطابه‌ای، مفهوم قیامت را به‌عنوان یک واقعیت حتمی توصیف می‌کند. در سطح توصیف، ساختارهای نحوی و بلاغی آیات و خطبه‌ها بررسی می‌شود. در قرآن، برای بیان وقوع قطعی قیامت، از افعال مجهول (مثلاً «بیعت»، «یحاسب») استفاده شده که نشان‌دهنده عاملیت بی‌چون و چرای خداوند است. سبک زبانی شامل جملات کوتاه و هشداردهنده، افعال تهدید، و کاربرد سوگندهایی مانند «لا اقسیم بیوم القیامة» از ویژگی‌های برجسته متن قرآنی در حوزه معاد است. در نهج البلاغه نیز خطبه‌هایی همچون خطبه ۸۳ و نامه ۵۳ با ترکیب استدلال عقلی و تصویرسازی‌های احساسی، ساختار زبانی هشداردهنده و ترغیب‌کننده‌ای دارند. در این سطح، تحلیل نشان می‌دهد که حتی در ساختار زبان، گفتمان قیامت با القای قدرت، قطعیت و مسئولیت طراحی شده است.

در سطح تفسیر، تحلیل گفتمان با توجه به بافت اجتماعی، فرهنگی و تاریخی انجام می‌شود. متون دینی نه تنها انعکاس‌دهنده ساختارهای زبانی خاص خود هستند، بلکه در تعامل با محیط اجتماعی و فکری زمان خود نیز شکل می‌گیرند. قرآن کریم در دوران جاهلیت عربی نازل شد؛ دوره‌ای که اعتقاد به معاد مورد تردید بسیاری از افراد جامعه قرار داشت. از این رو، گفتمان قرآنی با استفاده از شیوه‌های اقناعی، قیامت را امری مسلم معرفی کرده و منکران معاد را به چالش کشیده است (مطهری، ۱۳۸۵). در نهج البلاغه، امام علی (ع) نیز با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی پس از رحلت پیامبر (ص)، از قیامت به‌عنوان ابزاری برای ترغیب انسان‌ها به عدالت و پرهیز از فساد استفاده کرده است (علامه جعفری، ۱۳۷۶). در سطح تبیین، تحلیل گفتمان انتقادی به بررسی نقش زبان در تثبیت و تغییر باورهای اجتماعی می‌پردازد. فرکلایف (Fairclough, 2013c) معتقد است که گفتمان دینی نه تنها مفاهیم الهی را ارائه می‌دهد، بلکه ساختارهای اجتماعی و قدرت را نیز بازتولید می‌کند. قرآن با تأکید بر عدالت الهی و حسابرسی دقیق در روز قیامت، جامعه‌ای مبتنی بر مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی را ترسیم می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴). در نهج البلاغه نیز، امام علی (ع) با استفاده از آموزه‌های قیامت، مردم را به رعایت حقوق دیگران و پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی تشویق می‌کند (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۵). کاربرد مدل فرکلایف

در تحلیل متون دینی نشان می‌دهد که این متون فراتر از یک پیام الهی، دارای ساختارهای گفتمانی پیچیده‌ای هستند که در تعامل با زمینه‌های اجتماعی و تاریخی خود معنا می‌یابند. این تحلیل می‌تواند به درک عمیق‌تری از شیوه تأثیرگذاری گفتمان‌های دینی بر باورها و رفتارهای اجتماعی منجر شود.

در این پژوهش، بجای بهره‌گیری از روش‌های روایت‌شناسی یا سبک‌شناسی که تمرکزشان بر ساختارهای روایی یا زیبایی‌شناختی متن است، از روش تحلیل گفتمان انتقادی استفاده شده است؛ زیرا هدف اصلی، بررسی رابطه میان زبان، قدرت، و ایدئولوژی در متون دینی است، نه صرفاً تحلیل سبک یا ساختار روایتی. تحلیل گفتمان انتقادی، امکان بررسی همزمان ابعاد زبانی، اجتماعی و ایدئولوژیک متون را فراهم می‌کند و برای تحلیل نقش مفاهیم دینی در مشروعیت‌بخشی سیاسی مناسب‌تر است.

۵. چگونگی وقوع معاد با آیاتی گفتمان مدار در سطح تفسیر

گفتمان‌ها و متون دارای تاریخ هستند و به مجموعه‌های تاریخی وابسته‌اند. در سطح تفسیر، متون براساس بافت بینا متنی و نگریستن به چشم‌اندازهای تاریخی و پیش‌فرض‌هایی که به ویژگی‌های متنی ارزش می‌دهد، تفسیر می‌شود. در تفسیر متن، ترکیبی از محتویات متن و دانش زمینه‌ای مفسر به کار بسته می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۳۰ و ۲۵۰). در این بخش زمینه مشترک بافت بینامتنی در شکل‌گیری آیات معاد بررسی می‌شود. آنچه امروز به معنای بافت، شناخته شده و در شناخت و فهم بهتر آن به آن نیاز است، تقریباً معادل شأن نزول و مقام در فرهنگ مسلمانان است. برای درک بهتر و تفسیر علمی‌تر آیات گفتمان‌مدار در زمینه وقوع قیامت ابتدا به شرح تاریخچه‌ای از نوع تفکر در جامعه آن‌روز می‌پردازیم. پیامبر در هنگام دعوت علنی مردم شهر مکه بر بالای کوه صفا ایستادند و فریاد زدند یا صباحاه (خبر مهم). مکان جمع شدند و گفتند که تو را چه شده است؟ فرمود: اگر به شما خبر دهم که دشمنی امشب به شما حمله می‌کند، مرا تصدیق می‌کنید؟ گفتند: بله. فرمود: من ترساننده شما از عذابی دردناک هستم. به خدا قسم که پس از مرگ برانگیخته می‌شوید و محاسبه می‌شوید؛ بنابراین در صدر دعوت پیامبر، ایمان به معاد پس از ایمان به توحید مطرح شد. از آن به بعد، گروهی، از طرق مختلف همواره سعی در تشکیک اذهان عمومی داشتند و معاد را امری محال می‌دانستند و منکر حیات پس از مرگ بودند و اصطلاحاً مشرک نام گرفتند. برخی منکران، به خاطر عدم آگاهی از جهان آفرینش و جهل به عظمت پروردگار معاد را

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در ... (منصوره شیرزادی و دیگران) ۱۶۷

قبول نداشتند؛ برای مثال یکی از مشرکان که در همسایگی پیامبر زندگی می‌کرد خدمت حضرت آمد و از روز قیامت سوال کرد و گفت آیا ممکن است خداوند این استخوان‌ها را جمع آوری کند؟ و یا یکی از منکران معاد در جایی خدمت پیامبر رسید و قطعه استخوان پوسیده‌ای را به دست گرفته بود و از پیامبر پرسید چه کسی این استخوان‌ها را زنده می‌کند (تفسیر نمونه، ۲۸۲). کافران می‌گفتند که آیا هنگامی که ما مردیم و خاک و استخوان شدیم، دوباره برانگیخته خواهیم شد؟ (واقعه: ۴۷، ق: ۴۳، صافات: ۵۳، یس: ۷۸).

خداوند برای متقاعد کردن منکرانی که به بزرگی و قدرت پروردگار جاهل بودند و معاد را امری محال می‌دانستند، آیاتی در خصوص نفخ صور و پیامدهای آن که در سطح توصیف مورد موشکافی ظاهری قرار گرفت، نازل کردند. با نزول این آیات، این حقیقت را به همه انسانها گوشزد کردند، که مسئله پایان این جهان، آغاز جهان دیگر و زنده شدن انسانها در برابر قدرت من به سادگی دمیدن در یک شیپور است و با یک فرمان همه دنیا منهدم می‌شود و با یک فرمان دیگر همه انسانها زنده می‌شوند و خداوند اینچنین قدرت خود را در برپایی قیامت به رخ انسانها کشید. از طرف دیگر خدا پیامدهای نفخ صور را در انهدام هستی جزئی به جزئی به تصویر می‌کشد. تا منکرین معاد خود به قدرت پروردگار اعتراف کنند. برای بیان نابودی آسمان از واژه‌های انشقت، انفطرت، فرجت و فتحت به معنای دینیم شدن استفاده کرده است چرا که نابودی سقف هر بنایی نابودی کل را به دنبال دارد و نابودی آسمان، نابودی کره زمین را به دنبال دارد. متلاشی شدن زمین را در سوره فجر با عبارت دکادکا به معنای کوبیده شدن و پودر شدن و نتیجتاً از واژه مد در سوره انشقاق به معنای صاف شدن زمین استفاده می‌کند. از آنجا که کوه‌ها مظهر عظمت و صلابت هستند، خدا برای بیان توانایی خویش در وقوع قیامت، آیاتی را در خصوص سرنوشت کوه‌ها نازل کرده است و فرموده است که کوه‌ها نخست به لرزه در می‌آیند، سپس حرکت می‌کنند و متلاشی می‌شوند و به صورت انبوهی از شن در می‌آیند و نهایتاً همچون پشم‌زده می‌شوند و ما آنها را از دور به شکل سراب می‌بینیم و بدین ترتیب با ذکر سرنوشت دریاها و کرات آسمانی دیگر قدرت خویش را در برپایی قیامت برای منکران معاد بازگو می‌کند.

علاوه بر محتویات آیات سطح توصیف، روابط بینامتنی آیات سطح توصیف با آیاتی که ذکر خواهد شد تفسیر آیات این سطح را برای ما راحت کرده است. خداوند برای اطمینان مردم از امکان وقوع قیامت سوگندهای پی در پی در قرآن آورده است به عبارتی در این

آیات از کنش تعهدی استفاده کرده‌است. در کنش تعهدی گوینده خود را متعهد می‌سازد که عملی را در آینده انجام دهد. در میان اعراب جاهلی یکی از سنت‌های رایج و مورد احترام، یاد کردن قسم بود و سخت به آن پایبند بودند و سوگند دروغ اصلاً وجود نداشت. خداوند یک افق جدیدی را در حوزه سوگند برای جامعه انسانی باز کرد. او به بهانه این سوگندها ذهن انسان‌ها را به تعمق واداشت و به حقایقی برتر متوجه ساخت؛ یکی از این حقایق پذیرفتن معاد بود. سوگندها به قرار زیر است. در سوره قیامت خداوند به روز رستاخیز و نفس ملامتگر سوگند می‌خورد که ما قادریم بر اینکه حتی سر انگشتان انسان‌ها را هم بازسازی کنیم.

لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ ﴿١﴾ وَلَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ ﴿٢﴾ أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعُ عِظَامَهُ ﴿٣﴾
بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نَسُوِيَ بَنَانَهُ ﴿٤﴾

سوگند به روز قیامت (۱) و سوگند به نفس لوامه و وجدان بیدار و ملامتگر که رستاخیز حق است (۲) آیا انسان می‌پندارد که هرگز استخوان‌های او را جمع نخواهیم کرد؟ (۳) آری قادریم که حتی خطوط سر انگشتان او را موزون و مرتب کنیم (۴) (بهرامپور، ۱۳۷۹)

در سوره ذاریات به بادهای و توده‌های عظیم ابر و کشتی‌های در حرکت و ملائکه آسمان قسم یاد می‌کند و می‌فرماید آنچه به شما وعده داده‌ایم درست است و روز قیامت (دین) محقق می‌شود.

وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا ﴿١﴾ فَالْحَامِلَاتِ وُجُوهًا ﴿٢﴾ فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا ﴿٣﴾ فَالْمُقْسِمَاتِ أَمْرًا ﴿٤﴾ إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ ﴿٥﴾ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ ﴿٦﴾

سوگند به بادهای ذره افشان (۱) و ابرهای گرانبار (۲) و قسم به کشتی‌ها که آسان (به روی آب) روان شوند. (۳) و تقسیم کنندگان کار [ها] (۴) که آنچه وعده داده شده‌اید راست است (۵) و [روز] قیامت واقعیت دارد (۶) (بهرامپور، ۱۳۷۹). سوگندهایی نیز در سوره نازعات بیان شده است که به ملائکه قسم یاد شده است که جان انسان‌ها را می‌گیرند و پس از به تصویر کشیدن صحنه رستاخیز با لحن قاطع می‌فرماید که همه حوادث قیامت تنها با یک صبحه واقع می‌شود و بدین طریق قدرت خویش را بیان می‌کند.

وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا ﴿١﴾ وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا ﴿٢﴾ وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا ﴿٣﴾ فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا ﴿٤﴾
فَالْمُدْبِرَاتِ أَمْرًا ﴿٥﴾ يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ ﴿٦﴾ تَتَّبِعُهَا الرَّادِفَةُ ﴿٧﴾ قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ ﴿٨﴾

أَبْصَارُهَا خَاشِعَةً ﴿٩٩﴾ يَقُولُونَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ ﴿١٠٠﴾ إِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً ﴿١٠١﴾ قَالُوا
تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ ﴿١٠٢﴾ فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ ﴿١٠٣﴾ فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ ﴿١٠٤﴾

سوگند به فرشتگانی که [از کافران] به سختی جان ستانند (۱) و به فرشتگانی که جان [مؤمنان] را به آرامی می‌گیرند (۲) و به فرشتگانی که [در دریای بی‌مانند] شناکنان شناورند (۳) پس در پیشی گرفتن [در فرمان خدا] سبقت‌گیرنده‌اند (۴) و کار [بندگان] را تدبیر می‌کنند (۵) آن روز که لرزنده بلرزند (۶) و از پی آن لرزه‌ای [دیگر] افتد (۷) در آن روز دل‌هایی سخت هراسانند (۸) دیدگان آنها فرو افتاده (۹) گویند آیا [باز] ما به [مغاک] زمین برمی‌گردیم (۱۰) آیا وقتی ما استخوان‌ریزه‌های پوسیده شدیم [زندگی را از سر می‌گیریم] (۱۱) [و با خود] گویند در این صورت این برگشتی زیان‌آور است (۱۲) [ولی] در حقیقت آن [بازگشت بسته به] یک فریاد است [و بس] (۱۳) و به ناگاه آنان در زمین هموار خواهند بود (۱۴) (بهرامپور، ۱۳۷۹). پنج آیه آغازین سوره مرسلات نیز با سوگندهای پی در پی آغاز شده است و پس از بیان حوادث رستاخیز، سوگند یاد می‌کند که آنچه وعده داده می‌شود قطعاً رخ‌دادنی است.

وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا ﴿١﴾ فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفًا ﴿٢﴾ وَالنَّاشِرَاتِ نَشْرًا ﴿٣﴾ فَالْفَارِقَاتِ فَرَقًا ﴿٤﴾
فَالْمُلْقِيَاتِ ذِكْرًا ﴿٥﴾ عُذْرًا أَوْ نُذْرًا ﴿٦﴾ إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٍ ﴿٧﴾ (مرسلات، اتا ۷)

سوگند به فرستادگان پی‌درپی (۱) که سخت توفنده‌اند (۲) و سوگند به افشانندگان افشانگر (۳) که [میان حق و باطل] جداگرند (۴) و القاکننده وحی‌اند (۵) خواه عذری باشد یا هشدار (۶) که آنچه وعده یافته‌اید قطعاً رخ خواهد داد (۷) (بهرامپور، ۱۳۷۹).

علاوه بر سوگندهای قرآنی، آیات دیگری در قرآن قدرت خدا را در آفرینش مجدد یادآوری می‌کند. خدا در این آیات زنده شدن زمین در فصل بهار را گوشزد می‌کند تا همانند آیات قبل انسان را به تفکر وا دارد. سوره فاطر آیه ۹ اینگونه بیان می‌دارند که:

وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُبْرِئُ السُّحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأُحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا
كَذَلِكَ النُّشُورُ ﴿٩﴾

خداست که بادها را فرستاد تا ابری را برانگیزند، پس ما آن را به سوی سرزمین مرده راندیم و زمین را پس از مردگی اش به وسیله آن زنده کردیم؛ زنده شدن مردگان هم این گونه است.

خداوند متعال در آیات ۱۷ و ۱۸ سوره نوح می‌فرماید:

وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا : و خدا شما را از زمین (مانند گیاهی) رویانید سپس بار دیگر (پس از مرگ) به زمین باز گرداند و دیگر بار هم شما را (از خاک به روز حساب) برانگیزد.

و همچنین در آیه ۱۷ سوره حدید آمده است: "اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ: بدانید که خدا زمین را پس از مردنش زنده می کند. ما آیات را برایتان به روشنی بیان کردیم، باشد که به عقل دریابید". زاویه نگرش به معاد در همه این آیات یک حقیقت را دنبال می کند و آن اعتقاد به زنده شدن پس از مرگ و قادر بودن خداوند به برپایی رستاخیز است.

اوضاع و احوال و شرایطی که آیات سطح توصیف در آن زمان نازل شده و شرایط نزول سوگندها و آیات بهاری قران کریم همه از امکان وقوع قیامت حکایت دارد و در مکه نازل شده اند. آیات سطح توصیف و سوگندها، کوتاه، کوبنده و با وزن و آهنگ خاص است. لحن و آهنگ سوگندهایی که ذکر شد و آیات سطح توصیف کاملاً پتک وار بر جان آدمی کوبیده می شود تا خرد انسانی را در قادر بودن خدا بیدار کند و آیات بهاری قران نیز در صدد پرورش قوه تعقل آدمی به زنده شدن پس از مرگ است. فکر و اندیشه حاکم و زاویه دید همه این آیات یکی است و همه از این حقیقت پرده بر می دارند که:

اولم یروا ان الله الذی خلق السماوات و الارض ولم یخلقهن بقادر علی ان یحیی الموتی بلی انه علی کل شی قدیر (احقاف، ۳۳)

آیا ندانسته اند خدایی که آسمانها و زمین را آفرید و از آفرینش آنها در مانده و خسته نشد، قدرت دارد که مردگان را زنده کند؟ آری او بر هر کاری تواناست (بهرامپور، ۱۳۸۷).

۶. سطح تفسیر: تعامل متن با بافت اجتماعی

در تحلیل گفتمان انتقادی، سطح تفسیر به بررسی رابطه میان متن و زمینه اجتماعی، فرهنگی و ایدئولوژیک آن می پردازد. در این سطح، تلاش می شود که چگونگی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متن از شرایط اجتماعی بررسی شود. نهج البلاغه به عنوان یکی از متون مهم اسلامی، در تعامل مستقیم با شرایط اجتماعی و تاریخی عصر خود شکل گرفته و بازتاب دهنده دغدغه های اعتقادی، سیاسی و اخلاقی آن دوران است. یکی از مباحث کلیدی در نهج البلاغه، مسئله قیامت و معاد است که در بسیاری از خطبه ها و نامه ها، به عنوان ابزاری برای اصلاح جامعه و تقویت ایمان مردم مورد تأکید قرار گرفته است. در زمان امام

علی (ع)، چالش اعتقادی مردم در مورد قیامت، نه انکار آن، بلکه بی‌توجهی به آثار و پیامدهای آن در زندگی اجتماعی و سیاسی بود. برخلاف دوران جاهلیت که برخی اساساً به معاد ایمان نداشتند، در زمان امام علی (ع)، بسیاری از مردم به قیامت ایمان داشتند، اما در رفتار و کردار خود، نقش این باور را نادیده می‌گرفتند. به همین دلیل، در نهج البلاغه، امام علی (ع) از قیامت نه فقط به‌عنوان یک اصل اعتقادی، بلکه به‌عنوان ابزاری برای اصلاح جامعه و هشدار به مسئولان و مردم در برابر پیامدهای اعمالشان استفاده کرده است. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های تعامل نهج البلاغه با بافت اجتماعی و تاریخی زمانه خود، برخورد امام علی (ع) با خوارج است. خوارج گروهی بودند که با تفسیر سطحی از دین، علیه حکومت امام علی (ع) شورش کردند. این گروه، با برداشت‌های نادرست از مفاهیم دینی، موجب ایجاد اختلافات گسترده‌ای در جامعه اسلامی شدند. امام علی (ع) در خطبه ۱۲۱ نهج البلاغه درباره آنان می‌فرماید «كَلِمَةٌ حَقٌّ يُرَادُ بِهَا بَاطِلٌ»: آنان سخنان حق را می‌گویند، اما از آن مقصود باطلی دارند. بزرگ‌ترین فتنه‌ها آن است که حق و باطل در هم آمیخته شود تا جایی که پیروان حق از آن بازمانند و پیروان باطل از آن پیروی کنند (سید رضی، ۱۳۷۹: حکمت ۱۹۸). این جمله از منظر تحلیل گفتمان انتقادی نشان‌دهنده مبارزه امام علی (ع) با گفتمان‌های نادرست مذهبی زمانه خود است. امام علی (ع) با بهره‌گیری از مفهوم قیامت، تلاش می‌کند تا انحرافات فکری و سیاسی خوارج را آشکار سازد و آنان را نسبت به پیامدهای اعمالشان در آخرت هشدار دهد. این نوع استفاده از گفتمان معاد، به روشنی نشان می‌دهد که امام علی (ع) از این مفهوم نه تنها برای اثبات یک باور دینی، بلکه برای اصلاح جامعه و هدایت سیاسی آن بهره گرفته است (قهرمانی و بیدار، ۱۳۹۸).

در بسیاری از خطبه‌های نهج البلاغه، توصیف‌های وحشتناک از روز قیامت برای تأثیرگذاری بر احساسات مردم و هدایت آنان به سمت تقوا و عدالت به کار رفته است. در خطبه ۸۳ نهج البلاغه، امام علی (ع) به ویژگی‌های روز قیامت اشاره کرده و از وحشت و عظمت آن روز سخن می‌گوید: «در روزی که چشم‌ها خیره می‌شود و همه جا در نظر انسان تاریک است، گروهی با چهره‌هایی ترسناک و غبارآلود حاضر می‌شوند. زمین لرزان و آسمان شکاف خورده است و هر کس نتیجه اعمالش را خواهد دید» (کریم خانی، ۱۳۸۴).

این توصیف‌های گفتمان‌مدار در نهج البلاغه، از طریق صحنه‌پردازی‌های خاص و استفاده از سبک زبانی کوبنده، سعی در متقاعد کردن افراد نسبت به وقوع قیامت دارد. از منظر تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، در سطح تفسیر، قیامت در نهج البلاغه به‌عنوان یک

نیروی بازدارنده در برابر فساد، ظلم و بی‌عدالتی اجتماعی مطرح شده است (فرکلاف، ۱۳۷۹). امام علی (ع) از این مفهوم برای هشدار به حاکمان نالایق، افراد ستمگر و کسانی که دین را دستاویزی برای رسیدن به منافع شخصی قرار داده بودند، استفاده می‌کند. در نامه ۵۳ نهج البلاغه که خطاب به مالک اشتر، فرماندار مصر، نوشته شده است، امام علی (ع) مستقیماً به تأثیر قیامت بر رفتار حکومتی و مدیریتی اشاره می‌کند و می‌فرماید: «... لَيْسَ شَيْءٌ أَدْعَى إِلَى تَغْيِيرِ نِعْمَةِ اللَّهِ وَ تَعْجِيلِ نِقْمَتِهِ مِنْ إِقَامَةِ عَلَى ظُلْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ [يَسْمَعُ] سَمِيعٌ دَعْوَةَ الْمُضْطَّهِدِينَ وَ هُوَ لِلظَّالِمِينَ بِالْمِرْصَادِ» (صبحی صالحی، نامه ۵۳). این بیان نشان می‌دهد که در سطح تفسیر گفتمان انتقادی، امام علی (ع) قیامت را نه فقط یک مفهوم اعتقادی، بلکه به‌عنوان ابزاری برای کنترل قدرت و هشدار به حاکمان استفاده می‌کند. در این نگاه، باور به قیامت نه تنها موجب تحول درونی افراد می‌شود، بلکه یک نیروی اجتماعی برای جلوگیری از بی‌عدالتی و سوءاستفاده از قدرت نیز محسوب می‌شود.

در سطح تفسیر، امام علی (ع) در نهج البلاغه از قیامت برای ایجاد انگیزه در انسان‌ها برای عمل صالح، تقوا، مسئولیت‌پذیری و دوری از ظلم بهره گرفته است. در زمانه‌ای که بسیاری از مردم، به‌رغم اعتقاد به قیامت، اثر آن را در زندگی اجتماعی نادیده می‌گرفتند، امام علی (ع) با توصیف‌های هولناک از روز قیامت، هشدار به مسئولان حکومتی، و تأکید بر نتایج اعمال در آخرت، تلاش می‌کند که باور به قیامت را از یک اعتقاد فردی به یک نیروی اجتماعی و اصلاح‌گر تبدیل کند. در مجموع، بررسی قیامت در سطح تفسیر گفتمان انتقادی در نهج البلاغه نشان می‌دهد که امام علی (ع) با توجه به بافت اجتماعی و سیاسی زمان خود، از این مفهوم برای اصلاح جامعه، هشدار به ستمگران و آگاه‌سازی مردم نسبت به نتایج اعمالشان در آخرت استفاده کرده است.

۷. چگونگی وقوع معاد با آیاتی گفتمان مدار در سطح تبیین

تبیین، توصیف گفتمان به عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی است. تبیین گفتمان نشان می‌دهد که گفتمان‌ها چه تأثیراتی بر ساختارهای اجتماعی می‌گذارند، تأثیراتی که منجر به حفظ یا تغییر آن ساختار اجتماعی می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۴۵)؛ یعنی تحلیل‌گر گفتمان مشخص می‌کند که گفتمان مؤید این ساختارهاست یا نفی‌کننده و تخریب‌کننده آنها. در حقیقت سطح تبیین به توضیح چرایی تولید چنین متنی از میان امکانات موجود در آن زبان برای تولید متن، در ارتباط با عوامل جامعه‌شناختی، تاریخی، ایدئولوژی و بافت فرهنگی

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در ... (منصوره شیرزادی و دیگران) ۱۷۳

اجتماعی می‌پردازد. در این مرحله محقق به تحلیل متن به عنوان جزئی از روند مبارزه اجتماعی در ظرف مناسبات قدرت می‌پردازد؛ خلاصه اینکه مرحله تبیین متضمن بررسی گفتمان در ارتباط با دانش زمینه‌ای از دیدگاه ایدئولوژیک است. (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۹)

آنچه از قرآن و کتاب‌های تاریخی به دست می‌آید، این است که عرب جاهلی به معاد اعتقادی نداشت و مرگ را پایان زندگی می‌دانست و زنده شدن پس از مرگ را امری نامعقول تصور می‌کردند و از اعتقاد رسول خدا به بعث و قیامت شگفت‌زده می‌شدند. موضوع زنده شدن دوباره انسان پس از مرگ از موضوعاتی بود که مشرکان به شدت با آن مبارزه می‌کردند و حتی رسول خدا را بدان سبب مسخره می‌کردند. آنان برای آنکه ثابت کنند پیامبر اکرم در اثبات معاد ناتوان است از او می‌خواستند که قصی بن کلاب را زنده کند تا او را تصدیق کنند. برخی دیگر از مردم به قدری پیش رفته بودند که ادعای وجود معاد را ادعایی جنون‌آمیز می‌خواندند و ادعا می‌کردند با مرگ انسان همه چیز تمام می‌شود و مرگ پایان همه امور است و گروهی از منکرین معاد به خاطر عدم آگاهی از جهان آفرینش و جهل به قدرت پروردگار معاد را انکار می‌کردند (طاهری، ۱۳۷۷). بر اساس آنچه گفته شد، اساس تفکر و عقیده مردم در عصر نزول وحی نسبت به معاد را دریافتیم. اکنون باید دید قرآن در برابر این فضای فکری در جامعه آن روز چگونه موضع‌گیری می‌نماید تا هم به شکل مستقیم و هم به شکل غیرمستقیم وقوع قیامت را ثابت کند.

قرآن ابتدا به منکرین معاد به شکل مستقیم پاسخ می‌دهد که مالکیت و فرمانروایی آسمان‌ها و زمین فقط در سیطره اوست، زنده می‌کند و می‌میراند و او بر هر کاری تواناست (حدید، ۲) و یا در جایی دیگر، به منکرین معاد پاسخ می‌دهد که همان کسی شما را زنده می‌کند که نخستین بار آفرید (یس، ۷۹) و با بیان نفخ صور و پیامدهای آن قدرت خود را در برپایی قیامت به شکل غیرمستقیم بیان می‌کند.

تغییر ایدئولوژی انکار معاد و متقاعد کردن مردم در بافت فرهنگی آن روز کار آسانی نبود. لذا خداوند با نزول آیاتی با ضرب آهنگ سنگین و کوبندگی خاص و بیان سوگندهای متفاوت، حادثه قیامت را بیان می‌کند و با تصویر سازی صحنه رستاخیز سعی در تغییر نگرش اعراب دارد.

در سطح تفسیر دریافتیم که خدا با بیان آیاتی که از انهدام زمین، آسمان، کوه‌ها، دریاها و بقیه کرات سخن می‌گوید، تسلط و قدرت بی‌رقیب خویش را به رخ منکرین می‌کشد و با صحنه‌پردازی صحنه قیامت به همه هشدار می‌دهد که رستاخیز انسان‌ها جدی و سهمگین

است. بن‌مایه اساسی نزول این آیات از طرف خداوند به رخ کشیدن قدرت خداوند در انهدام کره زمین و برپایی قیامت است. در سهمگینی و اهمیت آن روز با بیان این‌گونه آیات گفتمان‌مدار، خداوند قدرت خویش را با سبکی خاص و هنرمندانه چنان رمزگذاری کرده است که انسان‌ها خود به قدرت خدا در برپایی قیامت اذعان کنند. خداوند مکرراً با بیان آیات صریح و غیرصریح، در صدد بیان قدرت خویش در برپایی قیامت است تا بتواند انسان‌ها را به پذیرش رستخیز متقاعد کند.

در سطح تبیین، طبق نظر فرکلاف در خواهیم یافت که چرا خداوند اصرار به پذیرش معاد در جامعه دارد و در صدد تغییر ساختار فکری جامعه و تغییر ایدئولوژی افراد است؛ به عبارت دیگر، در این پژوهش به دنبال دلیل قدرت‌نمایی خداوند در آیات گفتمان‌مدار، در پذیرش روز قیامت هستیم.

در اوضاع نابسامان آن روزها که جنگ و خون‌ریزی، فساد و فحشا، تجاوز و ستمکاری و زنده به گور کردن دختران از افتخارات اعراب جاهلی بود، تنها عاملی که می‌توانست این جامعه بدوی را اصلاح کند، ایمان به جهان پس از مرگ بود. در جامعه فعلی امروزی هم باور کردن معاد و قیامت است که می‌تواند اثر بازدارنده‌ای در رفتار و کردار افراد داشته باشد؛ اگر انسان‌ها معاد را بپذیرند، تغییر بینش و نگرش نسبت به دنیا به وجود می‌آید و هرکسی در قبال اعمالش احساس مسئولیت می‌کند چرا که هر کسی باید در برابر اعمالش در قیامت پاسخگو باشد. قرآن در این زمینه در سوره زلزال می‌فرماید:

يَوْمَئِذٍ يَصْنَعُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوَّاْ أَعْمَالَهُمْ ﴿٦﴾ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ﴿٧﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ﴿٨﴾

آن روز مردم [به حال] پراکنده درآیند تا [نتیجه] کارهایشان به آنان نشان داده شود (۶) پس هر که هم‌وزن ذره‌ای نیکی کند [نتیجه] آن را خواهد دید (۷) و هر که هم‌وزن ذره‌ای بدی کند [نتیجه] آن را خواهد دید (۸).

و مهم‌تر از همه اینکه خدا در قرآن در آیات زیر ایمان به جهان آخرت را عامل فلاح و رستگاری معرفی کرده است که هدف نزول همه این آیات اصرار در پذیرش معاد است.

الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (لقمان، ۴) أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (لقمان، ۵)

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در ... (منصوره شیرزادی و دیگران) ۱۷۵

آنان که نماز را برپا می‌دارند و زکات می‌دهند و به آخرت یقین دارند (۴) اینانند که از سوی پروردگارشان بر بلندای هدایت‌اند و اینانند که رستگارانند (۵) (بهرامپور، ۱۳۸۷)

و در آیه دیگر می‌فرمایند:

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (۴) أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (بقره، ۵)

و آنان که به آنچه به سوی تو و به آنچه پیش از تو نازل شده مؤمن هستند و به آخرت یقین دارند (۴) آنانند که از سوی پروردگارشان بر [راه] هدایت‌اند و آنانند که رستگارانند (۵) بنابراین قرآن خود به بهترین نحو چرایی نزول گسترده آیات معاد را بیان می‌کند و می‌فرماید که رستگاری اخروی بدون اعتقاد به معاد میسر نیست و برای رسیدن به مقام فلاح حتماً باید معاد را باور داشت.

در ادامه چرایی نزول آیات نفخ صور و پیامدهای آن و بیان قدرت خدا با استفاده از این آیات کوبنده، گوشه‌ای دیگر از هدف نزول این آیات با استفاده از خود قرآن بر ما تبیین می‌شود. خداوند درباره کسانی که به آخرت ایمان نیاورند، چنین فرموده است:

إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ زِينَا لَهُمْ أَعْمَلُهُمْ فِئَمْهُمْ يَعْمَهُونَ (نمل، ۴)

کسانی که به آخرت ایمان ندارند، اعمال (بد) شان را برای آنان زینت می‌دهیم به طوری که سرگردان می‌شوند.

و در آیه‌ای دیگر می‌فرماید:

إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ ... أُولَئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُوءُ الْعَذَابِ وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ (نمل، ۵)

کسانی که به آخرت ایمان ندارند ... آنان کسانی هستند که عذاب بد (و دردناک) برای آنهاست؛ و آنان در قیامت زیانکارترین افرادند.

و اما در سوره نحل درباره کسانی که به آخرت ایمان بیاورند، آمده است که:

جَنَاتٍ عِدْنٍ يُدْخَلُونَهَا تُجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ (۳۱)

[برای کسانی که به آخرت ایمان دارند] بهشت‌های جاویدانی [است] که وارد آنها می‌شوند، از زیر [درختان] آنها نهرها جاری است، در آنجا هر چه بخواهند برای آنان فراهم است؛ خدا پرهیزکاران را این گونه پاداش می‌دهد (۳۱).

۸. سطح تبیین: متن به عنوان بخشی از فرآیند اجتماعی در نهج البلاغه

در تحلیل گفتمان انتقادی، سطح تبیین به بررسی گفتمان به عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی و تعامل آن با ساختارهای قدرت، ایدئولوژی و روابط اجتماعی می‌پردازد. در این سطح، متن نه تنها به عنوان یک بیان زبانی، بلکه به عنوان ابزاری برای تغییر، تثبیت یا بازتولید مناسبات اجتماعی و ساختارهای قدرت تحلیل می‌شود. در نهج البلاغه، گفتمان قیامت و معاد نه فقط در چارچوب باورهای اعتقادی مطرح شده، بلکه نقش مهمی در تنظیم رفتارهای اجتماعی، اصلاح حکومت و ایجاد یک جامعه عادلانه ایفا کرده است. در زمان امام علی (ع)، جامعه اسلامی دچار چالش‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی فراوانی شده بود. با گسترش فتوحات اسلامی، ثروت‌های بسیاری به شهرهای مسلمان‌نشین سرازیر شد و این امر به طبقات اجتماعی نابرابر، فساد مالی و بی‌عدالتی در توزیع منابع دامن زد. در چنین شرایطی، امام علی (ع) از گفتمان قیامت برای مقابله با نابرابری‌ها، هشدار به مسئولان فاسد و ترغیب مردم به پذیرش عدالت اجتماعی استفاده کرد. این تأکید بر قیامت در نهج البلاغه، فراتر از یک اعتقاد صرف دینی، نوعی ابزار گفتمانی برای اصلاح جامعه و کنترل قدرت محسوب می‌شود.

یکی از نمونه‌های بارز در این زمینه، نامه ۵۳ نهج البلاغه خطاب به مالک اشتر است که در آن امام علی (ع) به صراحت قیامت را عاملی برای کنترل رفتار والیان و حاکمان معرفی می‌کند. در این نامه، امام علی (ع) مالک اشتر را به پرهیز از ظلم و رعایت عدالت توصیه کرده و به او یادآوری می‌کند که روز حسابرسی فرا خواهد رسید و هیچ قدرتی نمی‌تواند از آن بگریزد (سید رضی، ۱۳۷۹: نامه ۵۳).

این سخنان نشان می‌دهد که امام علی (ع) با استفاده از مفهوم قیامت، حاکمان را به پابندی به عدالت و مسئولیت‌پذیری در برابر مردم فرا می‌خواند. از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، این نوع استفاده از گفتمان قیامت، در راستای تغییر مناسبات قدرت و جلوگیری از استبداد و فساد در حکومت به کار گرفته شده است.

در سطح اجتماعی نیز، امام علی (ع) در نهج البلاغه بارها به مردم هشدار می‌دهد که رفتار و کردار آنان در قیامت مورد حسابرسی قرار خواهد گرفت و هیچ‌کس نمی‌تواند از مجازات الهی فرار کند. در خطبه ۱۱۴ نهج البلاغه آمده است:

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در ... (منصوره شیرزادی و دیگران) ۱۷۷

"آن روز که زمین بلرزد و کوه‌ها از هم فروپاشند، هر کس نتیجه اعمال خود را خواهد دید. پس به یاد روز قیامت باشید و پیش از آن که در برابر خدا قرار بگیرید، خود را محاسبه کنید" (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۴، ترجمه شهیدی، ۱۳۹۵).

این بیان نشان می‌دهد که امام علی (ع) با تأکید بر قیامت، مردم را به خودکنترلی و اصلاح رفتارهایشان ترغیب می‌کند. از دیدگاه تحلیل گفتمان انتقادی، این تأکید بر قیامت، بخشی از فرآیند اجتماعی برای نهادینه کردن ارزش‌های اخلاقی و کاهش فساد در جامعه است. امام علی (ع) تلاش می‌کند تا با ایجاد یک نگرش قیامتی، جامعه‌ای مبتنی بر تقوا، عدالت و مسئولیت‌پذیری ایجاد کند.

یکی دیگر از کاربردهای گفتمان قیامت در نهج البلاغه، کنترل تمایلات دنیوی و جلوگیری از حرص و طمع حاکمان و ثروتمندان است. در دوران خلافت امام علی (ع)، یکی از مهم‌ترین مشکلات جامعه، ثروت‌اندوزی عده‌ای خاص و بی‌عدالتی اقتصادی بود. در نامه ۳۱ به امام حسن (ع)، دنیا را فانی و آخرت را پایدار می‌داند:

تو برای آخرت آفریده شده‌ای نه برای دنیا، برای فنا نه برای بقاء، برای مردن نه برای زیستن، تو در منزل کوچ هستی که رهگذری است به سوی آخرت. به راستی که مرگ در پی توست و فرارکننده از مرگ را رهایی نیست و از دست جوینده خود ره در نمی‌رود و سرانجام او را می‌گیرد (سید رضی، ۱۳۷۹: نامه ۳۱).

در این خطبه، امام علی (ع) با استفاده از مفهوم قیامت، تلاش می‌کند تا نگرش مردم نسبت به ثروت و دارایی را تغییر داده و آنان را به بخشندگی، انفاق و حمایت از نیازمندان ترغیب کند. از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، این شیوه بیانی نشان می‌دهد که امام علی (ع) قیامت را به‌عنوان ابزاری برای ایجاد یک نظام اقتصادی عادلانه و کاهش شکاف طبقاتی در جامعه به کار گرفته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴).

در سطح نهادهای اجتماعی نیز، امام علی (ع) در نهج البلاغه از گفتمان قیامت برای کنترل عملکرد قضات و اجرای عدالت در نظام حقوقی استفاده کرده است. در نامه‌ای خطاب به یکی از قضات خود، امام علی (ع) به او هشدار می‌دهد که تصمیمات او در قیامت مورد بررسی قرار خواهد گرفت و از او می‌خواهد که از هرگونه تبعیض و بی‌عدالتی دوری کند:

"ای قاضی! تو امانت‌دار مردم هستی و روزی در پیشگاه خداوند باید پاسخگویی هر حکم و قضاوت خود باشی، پس از خدا بترس و عدالت را رعایت کن" (سید رضی، ۱۳۷۹):

نامه ۳۷). در این بیان، امام علی (ع) از قیامت برای الزام مسئولان قضایی به رعایت عدالت و جلوگیری از تبعیض و فساد در نظام حقوقی استفاده کرده است. این امر نشان می‌دهد که گفتمان قیامت در نهج البلاغه، نه تنها برای اصلاح فردی، بلکه به‌عنوان یک ابزار اجتماعی برای تنظیم عملکرد نهادهای حکومتی و حقوقی به کار گرفته شده است. بر این اساس، در سطح تبیین می‌توان مشاهده کرد که قیامت در نهج البلاغه نه فقط یک اعتقاد مذهبی، بلکه یک نیروی اجتماعی و سیاسی برای اصلاح حکومت، عدالت اقتصادی و رفتارهای فردی و اجتماعی است. از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، امام علی (ع) با استفاده از این مفهوم، سعی دارد قدرت را کنترل کرده، فساد را کاهش دهد و مردم را به زندگی اخلاقی و مسئولانه‌تر سوق دهد.

۹. کارکرد مشروعیت‌بخشی گفتمان قیامت در سامان‌دهی نظم سیاسی و قدرت اجتماعی

از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، گفتمان‌ها نه تنها بازتاب واقعیت هستند، بلکه در ساخت و تثبیت ساختارهای اجتماعی و سیاسی نیز نقش دارند (Fairclough, 2013c). در این چارچوب، گفتمان قیامت در قرآن و نهج البلاغه را می‌توان فراتر از یک آموزه اعتقادی صرف دانست و آن را به‌مثابه ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به نظم اجتماعی و قدرت سیاسی تحلیل کرد. یکی از کارکردهای محوری این گفتمان، ایجاد نظام معنایی‌ای است که در آن، اطاعت از نظم الهی، باور به معاد و التزام به عدالت، شالوده‌ای برای شکل‌گیری و تداوم مشروعیت قدرت محسوب می‌شود.

در قرآن کریم، تأکید بر قیامت نه فقط پاسخی به انکار مشرکان، بلکه ابزاری برای پیوند زدن ساختار قدرت اجتماعی با معیارهای الهی است. به‌عنوان نمونه، در آیات مربوط به حسابرسی، پاداش و مجازات، تأکید بر عدالت الهی به‌گونه‌ای است که نظم اجتماعی بدون معاد، ناقص و غیرعادلانه تلقی می‌شود: «أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ» (قلم: ۳۵). این آیه بازنمایی از نظم عادلانه‌ای است که تنها در پرتو معاد قابل تحقق است. در واقع، قرآن از طریق تصویرسازی قیامت، نوعی هنجار دینی و اجتماعی می‌سازد که در آن قدرت دنیوی اگر با تقوا و عدالت همراه نباشد، در روز واپسین بی‌اعتبار خواهد بود (RIZVI, 2003). در نهج البلاغه، این پیوند میان قیامت و مشروعیت سیاسی به‌طرز برجسته‌ای در خطبه‌ها و نامه‌های امام علی (ع) دیده می‌شود. از جمله در نامه ۵۳ به مالک اشتر، امام بر ضرورت

تحلیل گفتمان انتقادی بازنمایی قیامت در ... (منصوره شیرزادی و دیگران) ۱۷۹

مسئولیت‌پذیری حاکم در برابر خداوند و یادآوری قیامت تأکید می‌کند: «و اعلم أنّک فوقک والی و فوق کل ذی سلطان سلطان.» این تأکید نه فقط جنبه اخلاقی دارد، بلکه یک ساختار ایدئولوژیک برای مشروعیت‌بخشی به حکومت مبتنی بر تقوا و عدالت را شکل می‌دهد. در چارچوب فرکلاف، این کاربرد زبان دینی، مصداقی از «بازتولید ایدئولوژی» در سطح تبیین است؛ جایی که گفتمان دینی برای کنترل قدرت و تقویت مشروعیت سیاسی به کار می‌رود (Fairclough, 2001a).

همچنین، در سطح تفسیر، ارتباط میان گفتمان قیامت و ساختارهای اجتماعی عصر صدر اسلام نمایانگر تلاشی آگاهانه برای ایجاد یک نظم جدید است که بر اساس پاسخگویی انسان در برابر خداوند استوار شده است. در جامعه‌ای که قدرت قبیله‌ای و منافع دنیوی مبنای مشروعیت بودند، گفتمان قیامت با ایجاد «افق پاسخگویی اخروی» در برابر خدا، مشروعیت سیاسی را به سوی نوعی اخلاق دینی سوق داد (Arkoun, 2002). این تحول را می‌توان در تفاوت میان مشروعیت دنیوی سلاطین و مشروعیت معنوی خلفا و امامان تحلیل کرد.

از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، این تغییرات صرفاً معنایی نیستند، بلکه تأثیر عینی بر نهادهای قدرت دارند. همان‌طور که فرکلاف اشاره می‌کند، گفتمانها از طریق نهادینه سازی باورها در ساختار اجتماعی، قدرت را بازتوزیع می‌کنند (Fairclough, 2007b). بنابراین، گفتمان قیامت نه تنها در سطح ذهنی بلکه در ساخت قدرت سیاسی و مشروعیت‌بخشی به آن مداخله می‌کند. در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که گفتمان قیامت در قرآن و نهج‌البلاغه، با ارائه تصویری از حسابرسی، عدالت و پاسخگویی اخروی، یک منطق مشروعیت‌بخش برای ساخت قدرت در نظام دینی ارائه می‌دهد. این منطق در برابر مشروعیت‌های مبتنی بر زور، نسب، ثروت یا سیاست‌ورزی قبیله‌ای قرار می‌گیرد و ساختاری اخلاقی، پاسخگو و عدالت‌محور را ترویج می‌دهد. بنابراین، تحلیل گفتمان قیامت نه تنها به فهم محتوای دینی آن کمک می‌کند، بلکه بستر مناسبی برای فهم پیوند دین و سیاست در سنت اسلامی فراهم می‌سازد.

جدول ۱. مقایسه گفتمان قیامت در قرآن و نهج البلاغه در دو سطح تفسیر و تبیین
با تأکید بر کارکرد مشروعیت بخش سیاسی

شاخص تحلیل	قرآن کریم (سطح تفسیر)	نهج البلاغه (سطح تفسیر)	قرآن کریم (سطح تبیین)	نهج البلاغه (سطح تبیین)
هدف گفتمانی	مقابله با انکار معاد و بازسازی نظام اعتقادی جاهلی	اصلاح نگرش‌های جامعه اسلامی و ارتقاء مسئولیت‌پذیری اخلاقی	تثبیت ایمان به معاد به‌عنوان پایه نظم دینی و اجتماعی	مقابله با انحرافات سیاسی و مشروعیت‌بخشی به عدالت سیاسی
رویکرد زبانی	زبان تصویری، توصیفات قاطع، افعال هشداردهنده	استدلال عقلانی، خطابه‌های هشداردهنده و عبرت‌آموز	سوگندهای الهی، هشدارهای صریح، ارجاع به سرنوشت تاریخی	خطابه‌های تعلیمی، نصیحت اخلاقی، تأکید بر عدالت در قدرت
مخاطبان اصلی	مشرکان و منکران معاد در جامعه جاهلی	مسلمانان و کارگزاران جامعه اسلامی	جامعه پیش از اسلام و ساختارهای مقاومت در برابر ایمان	حاکمان، والیان و مسئولان سیاسی مسلمان
کارکرد اجتماعی	تغییر بنیادهای اعتقادی، بازسازی نگاه به آخرت	ترویج تقوا، تقویت رفتار اجتماعی مسئولانه	کنترل رفتاری در چارچوب پاداش/عقاب اخروی	تقویت نظارت اجتماعی، پیشگیری از فساد در قدرت
کارکرد سیاسی / ایدئولوژیک	تبیین عدالت الهی به‌عنوان بنیان نظم کیهانی و اجتماعی	تشویق به حاکمیت عدالت، تقوای سیاسی و مسئولیت مدنی	مشروع‌سازی نظم دینی مبتنی بر مجازات و پاداش اخروی	ابزار کنترل قدرت، جلوگیری از استبداد و تقویت مشروعیت سیاسی

۱۰. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

تحلیل گفتمان انتقادی بر پایه مدل نورمن فرکلاف، چارچوبی مؤثر برای بررسی نحوه بازنمایی مفاهیم دینی، به‌ویژه قیامت، در متونی چون قرآن و نهج البلاغه فراهم می‌سازد. این مدل با تمرکز بر سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، امکان تحلیل زبان را در بسترهای اجتماعی، تاریخی و ایدئولوژیک فراهم می‌آورد. در این پژوهش، با توجه به ماهیت ثابت و وحیانی ساختار زبانی متون دینی، سطح توصیف کنار گذاشته شد و تمرکز اصلی بر دو سطح تفسیر و تبیین قرار گرفت. دلیل این امر آن است که در متونی مانند قرآن و نهج البلاغه، تحلیل صوری زبان اولویت ندارد، بلکه بررسی نقش زبان در انتقال مفاهیم ایدئولوژیک و شکل‌دهی به ساختارهای قدرت و مشروعیت از اهمیت بیشتری برخوردار است. در سطح تفسیر، بازنمایی قیامت در قرآن در بافت اجتماعی دوران جاهلیت و در تقابل با انکار معاد صورت گرفته است؛ تصویری هشداردهنده، قطعی و مبتنی بر ترس، که در خدمت هدایت جامعه و تقویت تبعیت از اراده الهی قرار دارد. در مقابل، نهج البلاغه، با تکیه بر خطابه و استدلال، از قیامت به‌عنوان ابزاری برای اصلاح ساختارهای اجتماعی و

سیاسی بهره می‌گیرد. در سخنان امام علی (ع)، به‌ویژه در نامه ۵۳ به مالک اشتر، قیامت به‌منزله بنیانی برای مسئولیت‌پذیری حکمرانان و پاسخگویی قدرت در برابر مردم معرفی می‌شود. همچنین، در خطبه‌های مختلف، از قیامت به‌مثابه ابزاری برای بیداری وجدان عمومی و ترسیم مسئولیت اجتماعی بهره گرفته شده است. در سطح تبیین، گفتمان قیامت به‌عنوان عنصری در خدمت سامان‌دهی اجتماعی و تثبیت مشروعیت سیاسی تحلیل شد. در قرآن، این مفهوم در برابر باورهای شرک‌آمیز مطرح شده و هدف آن ایجاد نگرشی جدید نسبت به سرنوشت انسان و ساختار قدرت الهی است. در نهج‌البلاغه، قیامت به‌گونه‌ای بازنمایی شده که ضمن حفظ محوریت ایمان، بتواند از انحراف سیاسی، ظلم و فساد حکومتی جلوگیری کند. زبان دینی در اینجا نه‌فقط انتقال‌دهنده معنا، بلکه ابزاری برای اعمال نظم، تقویت مشروعیت و تنظیم مناسبات قدرت است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که قیامت در گفتمان‌های قرآنی و علوی صرفاً یک آموزه دینی نیست، بلکه واجد کارکردهای اجتماعی و سیاسی است. این مفهوم با بهره‌گیری از سازوکارهای گفتمانی، نقش مؤثری در شکل‌دهی به نظم اجتماعی، پاسخگویی حاکمان و بازتولید مشروعیت ایفا می‌کند. تحلیل حاضر نشان می‌دهد که مفاهیم دینی، در متن مناسبات قدرت، می‌توانند نقشی فراتر از هدایت فردی داشته و به‌مثابه ابزاری برای کنترل قدرت، مدیریت جامعه و اصلاح ساختارهای سیاسی عمل کنند. یافته‌ها به روشنی نشان می‌دهند که در قرآن، گفتمان قیامت بیشتر بر تهدید، هشدار، و نظم الهی تأکید دارد؛ در حالی که در نهج‌البلاغه، این گفتمان به‌عنوان ابزاری برای اصلاح ساختار قدرت، ترویج تقوا در حکمرانی، و جلوگیری از فساد سیاسی استفاده شده است.

کتاب‌نامه

- بشیر، ح. (۱۳۹۹). روش عملیاتی تحلیل گفتمان. تهران: انتشارات سروش.
- جعفری تبریزی، م. (۱۳۷۶). ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه: خطبه هشتاد و هفتم (جلد ۱۴). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- دلشاد تهرانی، م. (۱۳۹۵). تفسیر نهج‌البلاغه. تهران: انتشارات سمت.
- سید رضی، ش. (۱۳۷۹). نهج‌البلاغه (ترجمه م. دشتی). قم: انتشارات معروف.
- طباطبایی، س. م. ح. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.

- قهرمانی، ع؛ بیدار، ف. (۱۳۹۸). تحلیل گفتمان انتقادی در نهج البلاغه براساس تئوری نورمن فرکلاف (مطالعه موردی خطبه‌های علی (ع) در جریان فتنه خوارج). *پژوهشنامه امامیه*، ۵(۹)، ۱۷۵-۱۹۸.
- کریم‌خانی، ح. (۱۳۸۴). در ساحل نهج البلاغه: معاد در نهج البلاغه. *مجله گلبرگ*، ۶۶، شهریور ۱۳۸۴.
- مکارم شیرازی، ن (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. (ج ۱۶) تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مطهری، م. (۱۳۸۵). *معاد*. تهران: انتشارات صدرا.
- مومنی، م. (۱۳۹۵). بررسی تحلیل گفتمان انتقادی سوره یوسف بر اساس الگوی فرکلاف. *چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در مطالعات زبان*، تهران: موسسه عالی نیکان.
- فرکلاف، ن. (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان*. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- یارمحمدی، ل. (۱۳۸۳). *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*. تهران: انتشارات هرمس.
- صبحی صالحی (بی تا). *نهج البلاغه*. متون مرجع شیعه امامیه، نامه ۵۳.

- Arkoun, M. (2002). *The unthought in contemporary Islamic thought* (p. 13). London: Saqi Books.
- Fairclough, N. (2001a). The dialectics of discourse. *Textus*, 14(2), 231-242.
- Fairclough, N. (2007b). *Discourse and contemporary social change* (Vol. 54). Peter Lang.
- Fairclough, N. (2013c). *Language and power*. Routledge.
- Fairclough, N. (2013c). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Routledge.
- RIZVI, S. H. (2003). *The Qur'an: A Short Introduction*. By Farid Esack. Pp. 214. Oxford: Oneworld, 2002. £ 10.99.
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*.
- Esack, F. (2002). *The Qur'an: a short introduction*. Oneworld.
- Ali, A. Y. (2006). *The Meaning of the Holy Qur'an*. Maryland: Amana Publications
- Arkoun, M. (2002). *The unthought in contemporary Islamic thought* (p. 13). London: Saqi Books.